

Юрій ЗАЙЦЕВ (Львів)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО – ДУХОВНЕ ЗНАМЕНО УКРАЇНСЬКОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ 1960–1980-х РОКІВ

Наприкінці 1980-х років український народ надзусиллями свідомої еліти нікого не спитавши повернув собі національні символи – Володимирів Тризуб, синьо-жовтий прапор та гімн “Ще не вмерла Україна”. Боротьба за легалізацію й державне визнання цих символів була тривалою й жертвовною¹. Водночас духовним символом України, у тому й національно-визвольного руху, був, є і завжди буде Тарас Шевченко, адже він “став велетнем у царстві духу” (І. Франко). Відомий шістдесятник Роман Корогодський пояснив цей феномен як “прояв глибокої національної традиції мітологізувати своїх святих. Найяскравіший приклад – Шевченко. Для мене така традиція зрозуміла: для колонізованої, недержавної нації необхідна духовна твердиня, житейський приклад громадянської поведінки, на які можна було б спертися в національному самоутвердженні”². Тому царський, а особливо радянський імперські режими намагалися нейтралізувати вплив закличного шевченкового слова. Зважаючи на всенародну шану Поета, КПРС вирішила приватизувати його творчість, перетворити на свого ідеологічного партнера. З цією метою влаштували галасливі відзначення ювілеїв та річниць уродин Шевченка, заганяючи кожне мовлене слово в прокрустове ложе цензурованих штампів. Те, що не вкладалося в московські приписи, заборонялося до цитування, низка поезій вилучалася зі збірок. Йшлося насамперед про вісім творів: “Великий льох”, “За що ми любимо Богдана”, “Іржавець”, “Розрита могила”, “Сліпий” (перша редакція поеми “Невольник”), “Стоїть в селі Суботів”, “Чигрине, Чигрине”, “Якби-то ти, Богдане п’яний”. Так, після 1972 р. жодне з видавництв радянської України не опублікувало “Кобзаря” зі всіма відомими поезіями³.

¹ Про походження української символіки та історію її утвердження див. *Якимович Б.* Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці / Львівський національний університет ім. Івана Франка, І-т українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України та ін. – Львів, 2014. – С. 551–590; Його ж.: До питання про українську національну символіку // Якимович Б. З. Українська військова та воєнна історія. Частина II. “Нехай вічна буде слава...”. Збірка наукових праць. – Львів: НАСВ, 2015. – С. 84–108; Зайцев О.; Зайцев Ю. Запровадження державних атрибутів // *Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Зайцев Ю.* – Вид. 4-те. – Львів: Світ, 2003. – С. 408.

² *Корогодський Р.* Брама світла / Упоряд. Коцюбинська М., Кучер Н., Сінченко О.. – Львів: Видво УКУ, 2009. – С. 209.

³ *Жмир В., Пронюк С.* Недоторканність “Кобзаря” // Нецензурований Т. Шевченко. Зб. поетичних творів, переслідуваних радянською цензурою. – Київ: Пам’ятки України, 1990. – С. 4–5.

Про перебіг згаданих святкувань шевченківських днів авторові цих рядків розповів громадський діяч, колишній політв'язень, нині віце-ректор Українського Католицького Університету Мирослав Маринович. У березні 1977 р. він з друзями був присутній на офіційному відзначенні уродин Тараса Шевченка в київській філармонії.

Авторитетний у владних колах знавець української літератури зробив розлогу доповідь. Задля більшої переконливості неперехідного значення Шевченка для встановлення радянського ладу та боротьби з українським, зрозуміло, буржуазним націоналізмом він рясно посилався на Леніна, подекуди припасовуючи до тексту й канонізованого поета. В концерті відповідно до затвердженого у “верхах” сценарію лунали пісні про партію, “старшого брата”, щасливе життя нащадків оплаканих Шевченком кріпаків. Щоб уникнути й так не чутного українського слова, цитувався здебільшого Тарасів російськомовний щоденник. Жодного вірша чи пісні на Кобзареві слова присутні не дочекалися. Дійство організовано добігло кінця. Вже й заключна пісня про ту ж саму партію пролунала, а люди плескали в долоні, все чогось сподіваючись. Удруге вийшов Микола Гнатюк і заспівав поза програмою “Чуєш, брате мій”. Оплески були такими бурхливими, що стривожена ведуча швиденько оголосила вечір закінченим.

І тут на сцену піднявся ставний хлопець Мирослав Маринович, квапно підійшов до мікрофона: “Хвилиночку уваги! Прошу не розходитись!”. Люди зупинилися. “Ми знаємо з літератури, – продовжував він, – що Ленін любив слухати не тільки “Апасіонату” Бетховена, а й “Заповіт” Тараса Шевченка. То ж заспіваймо його усі разом!” – і пішов до фортепіано взяти перший акорд. Конферансьє підбігла до нього, схопила за руки: “Прекратите сейчас же!”. Мирослав красномовно розвів руками, а в цей час Микола Матусевич громовим голосом від мікрофона: “Люди! Вам не соромно за те, що відбувається?”. І весь зал одним подихом: “Соромно!”. Якийсь чолов’яга кадебістського вигляду вирвав мікрофон: “Никакой самодетельности быть не может. Концерт окончен. Расходитесь!”. Хлопці зістрибнули зі сцени, люди підійшли ближче, хтось із жінок промовив: “Починайте”. І слова “Заповіту” злетіли під склепіння зали. Спів наростав. Перелякані адміністратори вимкнули світло. Але реакція була зворотною. Учасники вечора осмілилися. Пісня набрала особливої сили й урочистості. Тоді світлом почали блимати, але марно. Жінки втирали очі, але співали. Всіх опанувало хвилююче зворушення. Опісля хлопцям тиснули руки: “Дякуємо! Молодці, молодці!”. На просторий майдан перед філармонією вони вийшли майже останніми. Біля тротуару – чорна “Волга”. Не сідати ж у неї без запрошення. А неподалік щільним півколом – усі глядачі. Хлопці з друзями пішли у підземний перехід, а півколо – за ними. Так супроводжували їх до станції метро “Хрещатик”.

Зворушені й надхненні Маринович і Матусевич, запропонували піти до пам’ятника Шевченкові. Заспівали “Заповіт” ще й там. Готові були до того, що після цього їх вже точно “візьмуть”. Але обійшлося. Причина з’ясувалася невдовзі. 23 квітня обох заарештували за участь у відкритій правозахисній Українській Гельсінкській Групі⁴. До слова, кримінальну справу проти них УКДБ УРСР по

⁴ Авдіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем 23 грудня 1998 р.

Києву та Київській області порушило 22 квітня, тобто в день народження Леніна. Чи не був це символічний подарунок ЦК КПУ на честь їхнього вождя?

Наприкінці квітня 1961 р. з нагоди 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка зі Львова до Канева трьома автобусами виїхали приватно 100 осіб молоді, у тому й Іван Гель. Організаторами поїздки були кандидат медичних наук Всеволод Байдак, педагог Роман Головин та колекціонер Володимир Вітрук. Автобуси винайняли через Інтурист. Із собою відкрито везли великий вінок зі штучного дубового листа, вазу зі землею з могили Івана Франка, понад 10 тисяч брошурок і поштівок з творами Тараса Шевченка і про нього, а також таємно – терновий вінок з ободком колючого дроту та гілкою червоної калини, який виготовила Гелева тітка, монахиня-василіянка Агнета. З Києва до Канева попливли Дніпром на теплоході “Тарас Шевченко”. Терновий вінок Іван Гель з другом Омеляном Ільчишиним поклали до могили Т. Шевченка о 4-й годині ранку. А на час офіційних урочистостей о 13-й годині його вже не було. Хлопці й дівчата вишикувалися колоною, попереду якої несла вазу із землею викладач консерваторії Роксолана Зорівчак, за нею двоє учасників ходи несли дубовий вінок. Усі заспівали “Заповіт” і вклонилися Кобзареві.

Першого ж робочого дня Івана Геля, тоді слюсаря заводу “Кінескоп”, викликали у спецвідділ й почали допитувати, хто поставив вінок з колючим дротом. Потім повезли в УКДБ на вул. Дзержинського, де капітан Батюк вимагав відповіді на те ж саме запитання. Але хлопці відбитків пальців не залишили й жодних доказів, окрім впевненості кадебістів, що це Гелева справа, не було. Батюк попередив, що віднині Іван буде під постійним спостереженням спецслужби. І справді його згодом багато разів викликали на “профілактичні” бесіди. Так само неодноразово допитували В. Байдака та О. Ільчишина. 1963 р. Байдак несподівано помер за межами Львова начебто від серцевого нападу, а О. Ільчишина згодом відрахували з університету⁵.

Особливе місце в історії опозиційного руху займає дата 22 травня. Цього дня 1861 р. відбулося перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій Горі в Каневі. Присутнім запам’яталася дивна подія, коли під час панахиди жінка в чорному стрімко пройшла крізь натовп, мовчки поклала на труну терновий вінок і так само швидко зникла. Цей символ Тарасових страждань ще не раз відгукнеться в серцях і діях наступних поколінь. Так тривало аж до зруйнування церкви в радянський час⁶.

У 1950-х рр. саме 22 травня до могили Шевченка в Каневі почали їздити студенти Київського університету. Інші з них приходили до пам’ятника поетові в Києві, покладали квіти, влаштовували читання творів Шевченка, літературні вечори за участю молодих письменників, митців, співочих гуртів. Традиція ця збереглася й примножилася з початком шістдесятих, зокрема, від сторіччя з дня перепоховання поета. Наступного року квіти до пам’ятника Кобзареві поклали члени київського Клубу творчої молоді “Сучасник”. 1963 року Клуб організував Шевченківський літературний вечір просто неба біля пам’ятника Кобзареві, присвячений дневі його перепоховання. Відкрив зібрання працівник обкому комсомолу. Євген Сверстюк

⁵ Авдіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Іваном Гелем 19 листопада 2002 р.; Розмова з Іваном Гелем 21 квітня 2006 р.; *Гель І. А.* Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. і упор. Єзерська І. В.; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 200, 242.

⁶ *Плахотнюк М.* Коловорот: Статті, спогади, документи / Упоряд. та коментарі Чорновіл В. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 296.

запросив до слова поетів Ірину Жиленко, Віталія Коротича, Миколу Холодного, Григорія Тименка та інших. Присутні читали вірші Шевченка. Виступили на урочистостях: університетський вокальний ансамбль “Дніпро”, фольклорно-етнографічний ансамбль “Веснянка”, міжвишівський мандрівний хор “Жайворонок”. Полонила слухачів артистичним виконанням Тарасових творів Тетяна Цимбал. Люди ще довго співали всі разом. Ніхто у проведення вечора не втручався⁷.

Усупереч соромітницькому офіціозу ювілейного вечора, проведеного у Львові в березні 1964 р. у найменшому й погано облаштованому Театрі юного глядача імені М. Горького за вимученим дозволом “героїчного” борця з українським буржуазним націоналізмом, секретаря обкому партії В. Маланчука, Львівський клуб творчої молоді “Пролісок”, створений у грудні 1962 р., організував альтернативний вечір у Палаці профтехосвіти. Люди вщерть заповнили не лише велику залу, а й проходи, сходи, фое. Слово про Кобзаря виголосив мистецтвознавець Богдан Горинь. У концерті звучали пісні на слова Шевченка, а “Заповіт” співали й усі присутні. Під час поїздки членів “Проліску” до Канева у травні того ж року спецслужби зупинили автобус і затримали Івана Геля. Інші члени Клубу відвідали могилу Т. Шевченка, а письменник Олесь Лупій з братом Григорієм таємно поклали до пам’ятника бронзовий вінок з написом “Від галичан”. За вказівкою Маланчука обком партії влаштував прискіпливу перевірку “Проліска”, а вже наступного року, через арешти провідних членів Клубу його діяльність було припинено⁸.

Однак перетворення вечорів ушанування Шевченка 22 травня у традицію, зростання масовості та самодіяльний характер їх проведення, неконтрольований цензурою зміст виступів та політизований добір Кобзаревих творів стурбував правлячий режим. Невдовзі після шевченківського вечора, який київський Клуб творчої молоді провів 12 березня 1964 р. в Жовтневому палаці, діяльність Клубу заборонили. Проте його активісти вирішили традиції не зраджувати й готувати черговий літературний вечір на 22 травня на звичному місці й у звичний час. Цим опікувалися Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, староста хору “Жайворонок” Борис Рябокляч, Ярослав Геврич, Олесь Сергієнко, Вільямін Михальчук, Лідія Півень (Гук) та низка інших активістів.

Відтак 16 травня того ж року студенти Київського педінституту на чолі з ректором В. Братусем та повним складом парткому вирушили теплоходом до Канева. Після прибуття о 4-й год. ранку, не очікуючи загалу, група студентів (Плахотнюк, Михальчук, Геврич, Сергієнко та їхні друзі) з китицями червоної калини вирушили на Чернечу Гору до могили поета, щоб вклонитися Тарасові в ту пору, коли “соловейко в темнім гаї сонце зустрічає”. Цей несанкціонований крок не залишився поза увагою особливо спостережливих. Відтак 21 травня Миколу Плахотнюка запросили на розмову до ректора за участю секретаря парткому, голови профкому та працівника обкому комсомолу. Суть малоетичної бесіди: викликаний студент потрапив під вплив націоналістів. Такі ж звинувачення висунули Надії Світличній,

⁷ Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи. – С. 204–206, 297–301; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги. – С. 142; Авдіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Лесею Танюком 27 серпня 1996 р.

⁸ Квітневий В. Лицарі національного відродження // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упоряд. В. Квітневого. – Львів: Каменярь, 2003. – С. 64; Зайцев Ю. Ті, що не мовчали // Там само. – С. 79–80.

Вільямину Михальчукові й багатьом іншим. Наприкінці – вимога: 22 травня не йти до пам'ятника Шевченкові. М. Плахотнюк відмовився виконати вказівку. То вже по обіді запросили до першого секретаря обкому комсомолу, де він застав Є. Сверстюка, Б. Рябокляча та В. Коротича. Тема розмови попередня: “Ушановувати пам'ять Шевченка 22 травня – це образа великого російського народу”. Підтримав позицію обкому лише В. Коротич. Наступного дня М. Плахотнюка повісткою викликали в обласне управління КГБ. Бесіду-допит проводили троє працівників від 15 до 22 години. З-поміж запитань: чому до Шевченка в Каневі пішли не з усіма, а раніше й особно; навіщо привезли калину, адже інститут привіз вінок? У В. Михальчука 23 травня допитувалися, чому пішов до Шевченка босоніж, та ще й залишив у книзі відгуків музею “крамольний” запис: “Тарасе, батьку наш, настане день, коли вся Україна босими ногами приходитиме до тебе на прощу”. За годину цю сторінку видерли.

Велелюдний вечір біля пам'ятника Шевченкові таки відбувся, хоча й під пильним наглядом кадебістів та міліції. Плахотнюк потрапити на нього вже не встиг. Один із співрозмовників розповів йому, що проїздом бачив там людей, які “поют какие-то грустно-гнетущие украинские песни”. А в цей час оператор знімав усе на плівку. Люди думали – для кіножурналу, але вже наступного дня до Президії Академії наук викликали директорів інститутів, прокрутили їм оте кіно, щоб ідентифікували своїх працівників і “вжили заходів”. І вживали. Так, Михайлину Коцюбинську і Світлану Попель – членів КПРС – заслухали на партбюро. Лаборантку Українського НДІ педагогіки Віру Гриценко (Лісову) звільнили з праці, багатьох студентів відрахували з інститутів⁹.

Покладали квіти до пам'ятника Т. Шевченкові, читали Кобзареві твори й власні вірші, а також поезію В. Симоненка, М. Вінграновського, В. Стуса не лише в Києві, а й в інших містах України, для прикладу, в Одесі. Таке дійство відбулося 22 травня 1965 р. Хоча люди підходили до пам'ятника поодинокі, але кадебісти усіх зафотографували. Учасники – Святослав Караванський, Олекса Різників, Галина Могильницька, Георгій Горст, Микола Палієнко та інші – відбулися тоді виховними бесідами із “серйозними” чоловіками в цивільному¹⁰.

Дня 9 квітня 1971 р. в Одесі заарештували зросійщеного лікаря Олексія Притику, який, поклавши квіти до пам'ятника Т. Шевченкові, став на коліна і просив пробачення у Кобзаря, що так пізно до нього прийшов. Звинувачення висунули традиційне – антирадянська агітація та пропаганда. Незважаючи на каяття, О. Притику засудили на 2 роки таборів суворого режиму¹¹.

Вироком Одеського обласного суду 19 травня 1972 р. О. Різників відбув 5,5 року в концтаборах Росії¹².

Під переслідування потрапляли не лише твори, а й зображення Т. Шевченка. Студентка українського відділення філологічного факультету Одеського універ-

⁹ Плахотнюк М. Вказ. праця – С. 108–109, 301–308; Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага // Спогади. Світлана Кириченко. Перед. сл. Бадзьо Ю. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 858–859.

¹⁰ Горст Г. Мова землі нашої чи “варварська мова”? // Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / Упор. Різників О. С.; наук. ред. Зайцев Ю. Д.. – Одеса: Друк, 2005. – С. 270.

¹¹ Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 260.

¹² Різників О. Сон // Донька Одеси. – 501; Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 260.

ситету Людмила Авдієвська – рідна сестра знаменитого керівника академічного хору імени Григорія Верьовки Анатолія Авдієвського – повісила у своїй кімнаті гуртожитку портрет Т. Шевченка з ошатним вишитим рушником. Одного дня 1971 р. побачила, що портрет з рушником зникли. Дівчата-подруги розповіли, що двоє чоловіків у супроводі коменданта зняли їх і забрали зі собою. Комендант пояснила Людмилі, що “общежитие – не сельская хата и вешать портреты и полотенца не положено”. Під час допитів у КГБ у справі Ніни Строкатої, Олекси Різникова та Олексія Притики вона насмілилася давати не ті покази, яких від неї вимагали. Через власноручне переписування твору В. Мороза “Серед снігів” та листа священника Желудкова проти Л. Авдієвської КДБ порушив кримінальну справу, згодом виділену в окреме провадження. А виступаючи свідком на суді, вона кинула підсудним квітку. У серпні того ж року в батьківській хаті рідного села обшуком вилучили твори самвидаву – Валентина Мороза, Андрія Сахарова, Івана Дзюби, переписані її рукою. Після викрадення комсомольського квитка (вона була секретарем комсомольської організації курсу), її виключили з комсомолу. Батькові сказали, що вона “злейший враг советской власти, потому что упорно продолжает разговаривать на украинском языке”. За вказівкою КГБ і парторганів їй, відмінниці, поставили двійку з російської літератури і відрахували з університету¹³.

Традиція покладання квітів до пам’ятника Т. Шевченка та самодіяльне вшанування національного Пророка викликали занепокоєння й спротив партійних та правоохоронних органів. У секретному листі ЦК КПУ до ЦК КПРС від 1 червня 1967 р. зазначалося, що “вшануванню Т. Г. Шевченка біля пам’ятника в м. Києві 22 травня ц. р. (1967 – Ю. З.) окремі особи намагалися надати націоналістичного спрямовання. Після 22 години наряд міліції з відома другого секретаря Київського міськкому КП України т. Бойченка, мотивуючи пізнім часом, запропонував присутнім розійтися. Втручання міліції викликало обурення багатьох учасників цього зібрання. За порушення громадського порядку 5 чоловік з числа присутніх затримала міліція”¹⁴. Охоронці порядку накинулися на молодь, рвали одяг, заламували руки, кидали в приготовані автівки. Сотні людей рушили до будинку ЦК КПУ домагатися захисту своїх громадянських прав. Неподалік будинку ЦК КПУ назустріч учасникам свята вийшов міністр охорони громадського порядку Іван Головченко. На одностайну вимогу людей він наказав звільнити заарештованих. Виклавши перебіг згаданих подій, 64 підписанти листа Брежнєву, Шелестові та Головченкові від 23 травня 1967 р. з-поміж інших поставили вимогу, щоб була гарантія, що надалі люди, які збиратимуться до монумента Кобзаря вшанувати його пам’ять, не зазнавали утисків і переслідувань¹⁵.

Але, як зазначав Євген Сверстюк у статті “Феномен Шевченка”, навіть в імператорській Росії Шевченкові після кількох заборон дозволили друкуватись,

¹³ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 4. – Арк. 187–188; “Я винен, що українець”: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Олексою Різниковим. Документи. – Львів: Афіша, 2007. – С. 116; Людмила Авдієвська // Донька Одеси. – С. 363–372.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України [далі – ЦДАГОУ]. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6313. – Арк. 51.

¹⁵ Генеральному секретареві ЦК КПРС т. БРЕЖНЄВУ, Першому секретареві ЦК КПУ т. ШЕЛЕСТУ, Міністрові охорони громадського порядку т. ГОЛОВЧЕНКОВІ // Український вісник. Випуск II. Травень 1970 // Український вісник. Випуск I–II. Січень 1970 – травень 1970. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1971. – С. 166–168.

отримати звання академіка з гравірування, жити будь-де, лише не в Україні, а друзям – перевезти його тіло на Батьківщину. Коли ж “постать Шевченка казково виросла в Україні до своїх справжніх розмірів – тоді не дозволено! Загальновідома жвава реакція Леніна на цей політичний промах 1914 року: “Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду...”¹⁶. Проте компартійні поводитирі проігнорували застереження навіть свого вождя!

Звернемо увагу на дискусію під час засідання політбюро ЦК КПРС наприкінці вересня 1965 р. у викладі колишнього Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. У листі до ЦК КПРС він виступив проти вилучення в Україні цінного корму для корів – 450 тисяч тон соняшникової макухи для продажу в Швейцарію “за копійки”. Л. Брежнев чітко заявив, що П. Шелест не має рації. Суслов звинуватив його в роз’єднанні народів. А на Шелестове заперечення заявив: “А взагалі я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд, – уся Україна говорить українською мовою!” Шелест: “А що ж вона має – турецькою розмовляти?” Тут долучився секретар ЦК Демічев: “А Шевченко в них кумир!”. Шелест погодився, що Тарас Шевченко кумир, бо геніяльний поет. Демічев заперечив: “Так, але ж у вас він – кумир молоді! У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять”. Шелест йому: “Ну так це і добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, хто квіти віднесе?” Тоді Суслов використав найголовніший козир: “Узагалі там, у вас на Україні, чимало проявів націоналізму!” На запитання Шелеста, в чому ці прояви, відповів Демічев: “А в тому, що багато говорять українською мовою, і в тому, що Шевченка надмірно шанують”. І Суслов його підтримав¹⁷.

Це була системна партійна політична лінія. На засіданні політбюро ЦК КПРС 30 березня 1972 р. Голова Ради міністрів СРСР О. Косигін заявив: “Незрозуміло, чому в Україні у школах повинні вивчати українську мову?.. Твори Шевченка де-не-де використовуються з націоналістичною метою”¹⁸. Коментарі тут зайві.

Компартійні органи України сприймали високі вказівки як наказ діяти. Люстрацією цього є цілком таємна доповідна записка завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Орла від 24 травня 1971 р. У ній відзначалося успішне проведення фестивалю “Київська весна” на різних майданчиках міста та біля пам’ятника Шевченкові, де зібралося близько 500 осіб. Але, попри “попередню розмову письменники П. Воронько і Н. Приходько у своїх виступах недостатньо підкреслювали, що цей фестиваль проводиться як свято дружби народів, більше говорили про Т. Шевченка та його творчість”. Після закриття вечора біля пам’ятника залишилося близько 350 осіб. Вони співали українські пісні на слова Шевченка або присвячені йому, зокрема “Заповіт”, “Думи мої...”, “Реве та стогне Дніпр широкий...”. У перервах виступило 18 осіб з декламуванням тенденційно підібраних віршів Т. Шевченка та інших авторів “з відверто націоналістичними акцентами, а окремі з них мали відкрито антирадянське спрямування”. Так, Лупинос “який був засуджений за націоналістичну діяльність на 16 років, прочитав вірша, в якому говориться про

¹⁶ *Сверстюк С.* Феномен Шевченка / Євген Сверстюк // Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – С. 305.

¹⁷ *Шелест П.* “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. – Київ: Генеза, 2003. – С. 653–654.

¹⁸ Там само. – С. 368.

“сплюндровану і згвалтовану матір – Україну”. Орел запропонував Київським обкому та міськкому КПУ і КДБ проаналізувати такі прояви біля пам’ятника Т. Шевченку й доповісти ЦК КПУ¹⁹.

У таємній записці секретаря Київського обкому КПУ В. Цибулька до ЦК КПУ про реагування на критичну доповідну відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ від 6 жовтня 1971 р. зазначалося, що за дорученням обкому парторганізації та УКГБ виявили 81 особу, які були присутні 22 травня 1971 р. після 23 години біля пам’ятника Т. Г. Шевченкові. В тому числі – 27 студентів, 17 робітників та інженерно-технічних працівників, 13 співробітників установ переважно АН УРСР, 7 викладачів, 4 службовці з Києва та 6 мешканців інших областей. З-поміж них 54 особи віком до 30 років, з них 24 члени ВЛКСМ. 47 осіб – тенденційно настроєні люди з проявами національної обмеженості, які ведуть “шкідливу діяльність, спрямовану проти національної політики КПРС”. Збори громадських організацій засудили їхню поведінку. Студентів Савицького І. А., Смирнова Є. Л., Ландауера Т. Є. відрахували з університету. На студентів педінституту Чижук Л. І. та Троценко М. І. наклали суворі комсомольські стягнення. Лупиноса А. І. заарештовано й ведеться слідство. Основним ядром зібрання були 22 особи вокально-етнографічного ансамблю палацу культури “Харчовик” (колишнього хору “Гомін” під керівництвом Леопольда Яценка, який розігнали 20 вересня того ж року за “ідеологічні прорахунки” в доборі репертуару та “антирадянські вчинки деяких учасників”, а через тиждень 28 вересня керівника хору одноставно виключили зі Спілки композиторів України). Про шістьох прїїжджих повідомили Житомирський, Івано-Франківський, Львівський та Черкаський обкоми КПУ²⁰. Подібні репресивні заходи щодо вшанування Т. Шевченка 22 травня вживали партійні органи та КДБ і в наступні роки.

Переконливим прикладом переляку компартійних органів УРСР перед всенародною шаною Т. Шевченка та його закличного слова стало відкриття пам’ятника Кобзареві в карпатському селі Шешори поблизу Косова на Івано-Франківщині. Встановлений 1914 р. бюст поета зруйнували гітлерівці під час відступу. За ініціативою голови сільради Володимира Михайлюка у травні 1965 р. створено комітет з відновлення пам’ятника. Виготовлення бюста замовили відомому київському скульптору Іванові Гончару. Відкриття призначили на 8 серпня. Від імени комітету надіслали 200 запрошень, про урочистість повідомили мешканців навколишніх сіл, запросили міжвишівський хор “Гомін” зі Львова. Косівський райком КПУ та райвиконком дізналися про захід за кілька днів до визначеної дати і за “порадою” Івано-Франківського обкому партії вирішили перенести його на наступну неділю 15 серпня. Щоб заблокувати несанкціоноване дійство 8 серпня залучили міліцію, яка перекрила гірські шляхи. В Шешори виїхали секретарі райкому та відповідальні працівники райвиконкому. Але багато людей, у тому й кияни, хор “Гомін” усе ж прорвалися до села²¹.

¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 103–107.

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 114–116; Авдіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Леопольдом Яценком 5 листопада 2004 р.; Ясиновський В. “Дивак” // Дніпро. – 1991. – № 6. – С. 113–115; Розправа з “Гомоном” // Український вісник. Випуск VI. Березень 1972. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1972. – С. 129–139; Зайцев Ю. Пісня репресована, але не скорена. – Високий Замок. – 2003. – 11 серпня.

²¹ Сергійчук В. Як Шевченка замінили Ленінін... // Голос України. – 1995. – 18 березня.

Владні особи вимагали від присутніх залишити Шешори, покликаючись на оголошення недільного дня робочим для збирання врожаю, але заклики були проігноровані. Зважаючи на велелюддя, вирішили провести концерт “Гомону”, ядро якого становили студенти політехніки, університету, медичного і поліграфічного інститутів, консерваторії, де відбувалися репетиції, та музично-педагогічного училища. Диригували ним почергово Любомир Грабець, Гриць Голик, Олег Цигилик, Юліян Балух. У Шешорах хор заспівав пісні на слова Т. Шевченка та стрілецькі. На урочистостях були присутні й виступили В’ячеслав Чорновіл, одягнута в гуцульське вбрання Тетяна Цимбал, Михайло Косів, Тарас Франко. Богдан Антків читав поезії В. Симоненка, зокрема “Де зараз ви, кати мого народу?”. Організаторами та активними учасниками свята були також Юрій Назаренко, Зіновія Франко, Іван Остафійчук. За доповідною запискою трьох ідеологічних відділів ЦК КПУ програма концерту “ансамблю “Гомін” мала явно націоналістичний характер. Тут не було виконано жодної сучасної радянської пісні, зате прочитані деякі недруковані твори Василя Симоненка, уривки з тенденційно підібраних місць з поеми Тараса Шевченка “Катерина” тощо”²².

Офіційне відкриття пам’ятника в Шешорах, яке відбулося 15 серпня у кращих традиціях комуністичного символізму, організував Косівський райком КПУ. Площу прикрасили державними прапорами й портретами членів політбюро ЦК КПРС та уряду. На естраді портрет Шевченка замінили портретом Леніна. Концерт відбувався згідно із затвердженою райкомівцями програмою. А неподалік, власне біля пам’ятника, сільський люд та кияни (Леонід Кореневич, Тетяна Цимбал та інші) співали “Реве та стогне Дніпр широкий...”, читали вірші Т. Шевченка й В. Симоненка. Не забарилася й розправа з шанувальниками Кобзарєвого слова. Звільнили з посади голову сільради В. Михайлюка та завідувача клубу Іванишина. Зазнали партійних розбірок та стягнень скульптор І. Гончар, письменник Ю. Назаренко, журналіст Л. Кореневич. Позбувся роботи в газеті “Молода гвардія” В. Чорновіл. Болючих гонінь зазнали хористи “Гомону”. Відрахували з консерваторії Л. Грабця, виключили з комсомолу – Г. Голика, оголосили догану Б. Анткову та О. Цигилику. Заборонили репетиції хору в консерваторії, а її ректора Миколу Колесу звільнили з посади. Артистці Укрконцерту Т. Цимбал не дозволили виступати зі сцени. Відтак 28 травня заарештували й 11 березня 1966 р. засудили до п’яти років таборів суворого режиму одного з ініціаторів спорудження пам’ятника Шевченкові в Шешорах, студента Київського медінституту Ярослава Геврича²³.

Щоб розправлятися з опозиційним рухом в Україні КГБ неодноразово вдавався до провокацій, використовуючи й прагнення молоді гідно вшановувати пам’ять Тараса Шевченка. Одна з таких провокацій була організована у Львові з метою розгрому підпільної організації Український Національно-Визвольний Фронт (УНВФ),

²² Розмова з членом хору “Гомін”, учасником подій в Шешорах Орестом Івахівим 3 березня 2014 р.; Розмова з диригентом хору “Гомін” Олегом Цигиликом 2 березня 2016 р.; *Сергійчук В.* Вказ. праця.

²³ Див.: *Сергійчук В.* Вказ. праця; *Плахотнюк М.* Вказ. праця. – С. 209–210; Вирок у справі Ярослава Геврича // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. “Правосуддя чи рецидиви терору?”. “Лихо з розуму”. Матеріали та документи 1966–1969 рр. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. Л. Танюк. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 227–229; Розмова з членом хору “Гомін” Йосипом Голиком 2 березня 2016 р.

створеної 1968 р. з старшокласників Самбірської середньої школи на Львівщині. Очолив її Зорян Пападюк. Більшість їх 1970 р. стали студентами різних вишів Львова. Під час хвилі арештів січня 1972 р. відбувся обшук й у самбірському помешканні З. Пападюка. Через нетактовне поводження з кадебістами його відрахували з Львівського університету. УНВФ поповнився новими студентами й встановив контакти з таємною групою студентів історичного факультету університету, яку неформально очолював Степан Слука²⁴.

Проти ночі на 28 березня 1973 р. у Львові було поширено понад 150 летючок із протестом проти заборони відзначати шевченківські дні. “Цього року, – зазначали невідомі автори, – вперше у Львові плюнули в нашу любов. Чого не зробили цісарська Австрія і панська Польща, – зробив червоний фашизм “соціалістичної” імперії Росії... Навіть Черкаському (!) народному хоріві, що виступав під час шевченкових днів в нашому місті, було заборонено співати “Заповіт”... Коли кати в апогеї свого чорносотництва топчуть національну святиню – німим рабам мусять отверзнутися уста. Народ, якщо він ще поважає себе, мусить голосно заявити протест, стати на захист своїх прав, своєї гідності і честі. Вставайте, кайдани порвіте!”²⁵.

А напередодні, 27 березня, старший слідчий слідчого відділу Управління КГБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській області старший лейтенант Ярецько, “розглянувши матеріали про розповсюдження в м. Львові в ніч з 27 на 28 березня 1973 р. документів антирадянського змісту в значній кількості та приймаючи до уваги, що в них містяться достатні підстави, що вказують на ознаки злочину, передбаченого ст. 62 КК УРСР, ч. 1 постановив порушити кримінальну справу по факту розповсюдження документів антирадянського змісту в м. Львові...” та провести обшуки в усіх підозрюваних²⁶.

Після повернення в гуртожитки та домівки, від третьої години до світанку більшість учасників нічної акції затримали працівники КГБ. За ґрати тієї ночі потрапили студенти історичного факультету Львівського університету Іван Сварник, Степан Слука, Леонід Філонов, Ігор Худий, Роман Козовик, Ігор Кожан, третьокурсник лісотехнічного інституту Яромир Микитко. Один із ініціаторів протесту і автор “найкрутіших” виразів, студент 3-го курсу філологічного факультету Григорій Хвостенко розклеювати летючки не пішов. Обшук в його кімнаті гуртожитку провели аж 29 березня та виявили 82 летючки. Окрім того, 56 листівок Хвостенко добровільно передав КГБ²⁷.

Ознайомлення з документами кримінальних справ в архіві УСБУ у Львівській області створює враження, що КГБ знав про заплановану березневу акцію протесту і старанно підготувався до її фіналу. В інформації першого секретаря обкому КПУ В. Куцевола до ЦК КПУ від 29 березня викладено діяльність УНВФ та зазначалося, що до “ворожого угруповання” входили також Мар’яна Долинська – студентка 4-го курсу історичного факультету, депутат обласної ради та Мирон Олексюк – студент 3-го курсу, син директора Інституту суспільних наук АН УРСР Мирослава Олексюка, якого невдовзі звільнили з посади. Ще в ніч на 28 березня в Самборі

²⁴ Авдіоінтерв’ю Юрія Зайцева із Зоряном Пападюком 27 березня 1996 р.

²⁵ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-11814. – Т. 6. – Пакет № 1.

²⁶ Там само. – Спр. П-22586. – Т. 1. – Арк. 2; Т. 6. – Арк. 1.

²⁷ Там само. – Т. 6. – Арк. 1, 9, 16, 30.

заарештували З. Попадюка, затримали його матір Любомиру, членів УНВФ, яких знав Г. Хвостенко – Євгена Сеньківа, Дмитра Петрину, Романа Радоня, Ігоря Вовка, Емілія Богуша, а також Леоніда Рейтблата, Мирослава Клака та інших²⁸.

Але оперативно спрацювали й опозиційні сили. Вже за кілька годин після арештів прізвища затриманих оголосила радіостанція “Голос Америки”. На Заході відбулися акції протесту, мітинги на захист заарештованих студентів. Рішучу позицію зайняла політично активна частина української діаспори. Очевидно, саме це врятувало більшість учасників акції. Відтак 30 березня майже всіх затриманих відпустили²⁹.

У квітні десятки студентів університету, інших вишів Львова та сусідніх областей виключили з ВЛКСМ. За кілька днів їх відрахували з навчальних закладів, зокрема з університету – 15 осіб. Хлопців відразу ж скерували до армії³⁰. А на судову розправу залишили З. Попадюка та Я. Микитка. Їх Львівський облсуд 13 серпня 1973 р. відправив у табори суворого режиму відповідно на 7 років та 5 – заслання і 5 років таборів³¹.

Найвищим виявом самопожертви й духовного впливу Т. Шевченка став жертовний протест проти російської окупації України, нищення її мови й культури, який вчинив колишній політ’язень польських (1937–1939) та сталінських (1939–1948 рр.) тюрем Олекса Гірник з Івано-Франківщини. Дня 21 січня 1978 р. о 3 год. ночі він прийшов на Чернечу Гору в Каневі, тричі обійшов пам’ятник Т. Шевченкові, розкидав близько тисячі листівок різного змісту, основний текст яких зводився до покладеної на гранітну брилу, облив себе бензином і згорів священним вогнем. У прощальній записці написав:

*“Протест проти російської окупації на Україні!
Протест проти русифікації українського народу!
Хай живе Самостійна Соборна Українська держава!
(Радянська, та не російська).
Україна для українців!*

З приводу 60-річчя проголошення самостійної України Центральною Радою 22 січня 1918 р. – 22 січня 1978 р. на знак протесту спалився Гірник Олекса з Калуша.

Тільки в цей спосіб можна протестувати в Радянському Союзі?!”³².

Переслідування за відданість національній ідеї, заповітам Т. Шевченка зазнавали всі свідомі прошарки українського народу, зокрема творча інтелігенція. Окрім згаданих прикладів не можна оминати знищення вітража “Шевченко. Мати”

²⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 33, 35; Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 1. – Арк. 11–13; Розмова Юрія Зайцева із Зоряном Попадюком 17 квітня 2003 р.

²⁹ Федюк П. Що сталося у Львові у квітні 1973 року // Літературний Львів. – 1993. – № 3. – С. 2; Будзінський Т. В. Діяльність нелегальної групи студентів історичного факультету Львівського університету (1972–1973): Дипломна робота. – Львів, 1995. – С. 77.

³⁰ Русначенко А. М. Вказ. праця. – С. 205; Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) // Львів: Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 594.

³¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 8. – Арк. 137, 138.

³² Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.). – Київ: Рідний край, 2000. – С. 110–111; Овсієнко В., Гірник Є. Гірник Олекса Миколайович // Міжнародний біографічний словник дисидентів Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. – Харків: Права людини, 2006. – С. 138–142.

в Київському університеті, який створили А. Горська, О. Заливаха, Г. Севрук, Л. Семикіна, Г. Зубченко на честь 150-річчя від дня народження Кобзаря. Партиїних чинуш перелякав образ протестного Шевченка, який пригортає Катерину (неньку-Україну), та напис “Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло них поставлю Слово”. За наказом ректора Швеця вночі проти 9 березня вітраж знищили. Як записав у щоденнику Лесь Танюк, “діставали скло, клали на сходи і душили чобітьми”. За наклеп на радянський лад А. Горську й Л. Семикіну виключили зі Спілки художників³³.

Навіть у жорстоких концтабірних умовах українські політв’язні знаходили можливість відзначати шевченківські дні. У березні 1967 р. в мордовському концтаборі № 11 Богдан Горинь ініціював урочисте зібрання з нагоди дня народження Кобзаря. Опанас Заливаха намалював портрет Шевченка, Богдан підготував доповідь, Іван Гель організував оздоблення альтанки, колишні вояки УПА надали вишивані рушники. Михайло Осадчий запросив по одному-двох представників концтабірних меншин. Від грузинів прийшли брати Кабалія, від латишів – Кнут Скуенієкс, від росіян – Андрій Синявський, а також політв’язні від Естонії, Литви, Азербайджану, Вірменії, Білорусі та кримських татар. Б. Горинь розпочав доповідь словами І. Франка про Т. Шевченка: “Він був сином мужика – і став велетнем у царстві духу”, а закінчив словами: “Шевченків “Кобзар” стає духовною зброєю усіх підневільних націй, набуваючи з кожним роком все більшого визнання серед народів світу. А на тлі всеохопного моря Шевченкової слави ми знову й знову переконуємося, що Шевченко для нас не тільки в минулому, а й у сучасному і майбутньому. Тому вельми актуальними залишаються і нині його заповіді. Подібно як в часи Шевченка, сьогодні разом з іншими підневільними народами повторюємо *“кайдани порвіте”*. І сьогодні, як і колись, по-сучасному звучать слова про усіх підлих запродавців і “стукачів”: *“не вам в мережаній лівреї, донощики і фарисеї, за правду пресвятую статъ”*. Як і в часи Шевченка, для нас продовжує бути ідеалом борець, який *“в муці-каторзі не просить”*, рівно ж як і для народу, і кращих його синів, що вічно в борні, слова – *“караюсь, мучусь, але не каюсь”*. Після доповіді всі стоячи заспівали “Заповіт” та інші пісні на слова Т. Шевченка³⁴.

Шевченко був, є і буде завжди зі своїм народом. Про безсмертя творчости, чину й духу Тараса нині свідчать надхненні рядки “Кавказу”, які незадовго до загибелі під час Революції Гідности 2014 р. декламував на Майдані Сергій Нігоян, а мітингуючі на захисних щитах наклеїли портрети Шевченка. Зі словами Шевченкових творів на устах захищають Вітчизну від російської агресії воїни відроджених Збройних сил України.

³³ *Корогодський Р.* Вказ. праця. – С. 412–413; Танюк Л. Твори. В 60-и томах. – Том 9. Щоденники 1964 р. – Київ: Альтерпрес, 2006. – С. 92.

³⁴ *Горинь Б.* Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985). – Київ: ПУЛЬСАРИ, 2008. – С. 263–269.